

die het beste bewaard kan blijven, heeft het bijna overal ontbroken.

Alleen in **Arnhem** trachtte de gemeente de bewoners van een begin deze eeuw ontstane arbeidersbuurt door middel van een met zorg en smaak uitgegeven brochure te interesseren voor de architectonische en stedenbouwkundige kwaliteiten van hun eigen buurt. Een uitgeverij verzorgde vervolgens een populair-wetenschappelijke uitgave in tijdschriftvorm over de Arnhemmers en hun oude gebouwen. Dergelijk soort informatie moet bijzonder worden toegejuicht, want het bijbrengen van een zin voor architectuur naast historisch besef is toch een eerste vereiste voor het behoud van waardevolle panden en gezichten.

In **Willemstad** bestond de informatie slechts uit gebrekkig gestencilde en geniete uitgaven op het gebied van de politieke en krijgsgeschiedenis. Zakelijke gegevens over de vesting, de stadsplanning en de architectuur werden er in een soortgelijke uitgave onder de veelbetekenende titel van *toeristengids* aangeboden.

Van **Sloten** bestaat er zelfs helemaal geen serieuze publicatie over de stad en haar bouwgeschiedenis.

Het populariseren, onder deskundige leiding, van kennis omtrent oude en nieuwe bouwkunst, zoals dat op dit moment wel op provinciaal niveau in Friesland voorbereid wordt, is een noodzakelijke voorwaarde voor het behoud van goede architectuur.

Alleen voorlichting kan voorkomen, dat een huiseigenaar niet uit onwil, maar door gebrek aan kennis en deskundige begeleiding zijn achttiende eeuwse voorgevel van kunststoframen en hardhouten deuren voorziet. Alleen door het aankweken van meer kennis en inzicht kan vermeden worden dat een enthousiaste woningbezitter bontbeschilderde triplexplaten onwrikbaar aan weerszijden van vensters schroeft om de indruk van luiken te wekken. Alleen door het bijbrengen van een zin voor architectuur, bereikt men, dat bij nieuwbouw, restauratie en renovatie aandacht ontstaat voor eerlijke en eigentijdse vormgeving, consciëntieus herstel en passende materiaalkeuze.

Een stadsjubileum is een gelegenheid bij uitstek om de inwoners in die zin voor te lichten. Dat men die gelegenheid slechts sporadisch te baat heeft genomen, leest u in de navolgende voorbeelden van steden die in 1983 meenden iets te vieren te hebben.

Willem Jan Pantus.

Voor de drie navolgende, vanuit vergelijkbare optiek geschreven, artikelen leverden twee van onze vaste medewerkers en hun vakgenoot-kunsthistoricus, Wies van Leeuwen, een bijdrage.

Willemstad Hollandse stad in Brabant

DOOR WILLEM JAN PANTUS

Iemand heeft mij verteld, dat Willemstad in Brabant ligt, maar dat geloof ik niet. Wie noemt mij een tweede stad in Brabant, die zozeer door het water beheerst wordt als deze nu vierhonderdjarige vestingplaats? Op zichzelf al ingebed in natte grachten wordt Willemstad in het noorden omspoeld door het Hollandsch Diep, terwijl zich in het westen het Haringvliet en het Volkerak uitstrekken. Grijs watervlakten, die zo weids zijn, dat men zich op een herfstige dag, wanneer de boorden van Zuid-Holland en Zeeland niet meer te onderscheiden zijn, aan zee waant.

Wie noemt mij een tweede stad in Brabant, waar een lage katholieke kerk, weggedrukt op een achterterrein, aan het eind van een smalle gang tussen twee huizen, de triomferende plaats in het midden van de stad overlaat aan de allesoverheersende koepelkerk van de hervormden? Noem mij een tweede plaats in Brabant, waar de straten als langs een liniaal getrokken lijken en de huizen al dezelfde schaal hebben als de kleine gele ijsselsteentjes, waaruit ze opgetrokken zijn?

Ik ken geen stad in Brabant, waar de tongval van de mensen in de straat zo schrapend, zo weinig zuidelijk klinkt.

'HOLLANDS' STADJE

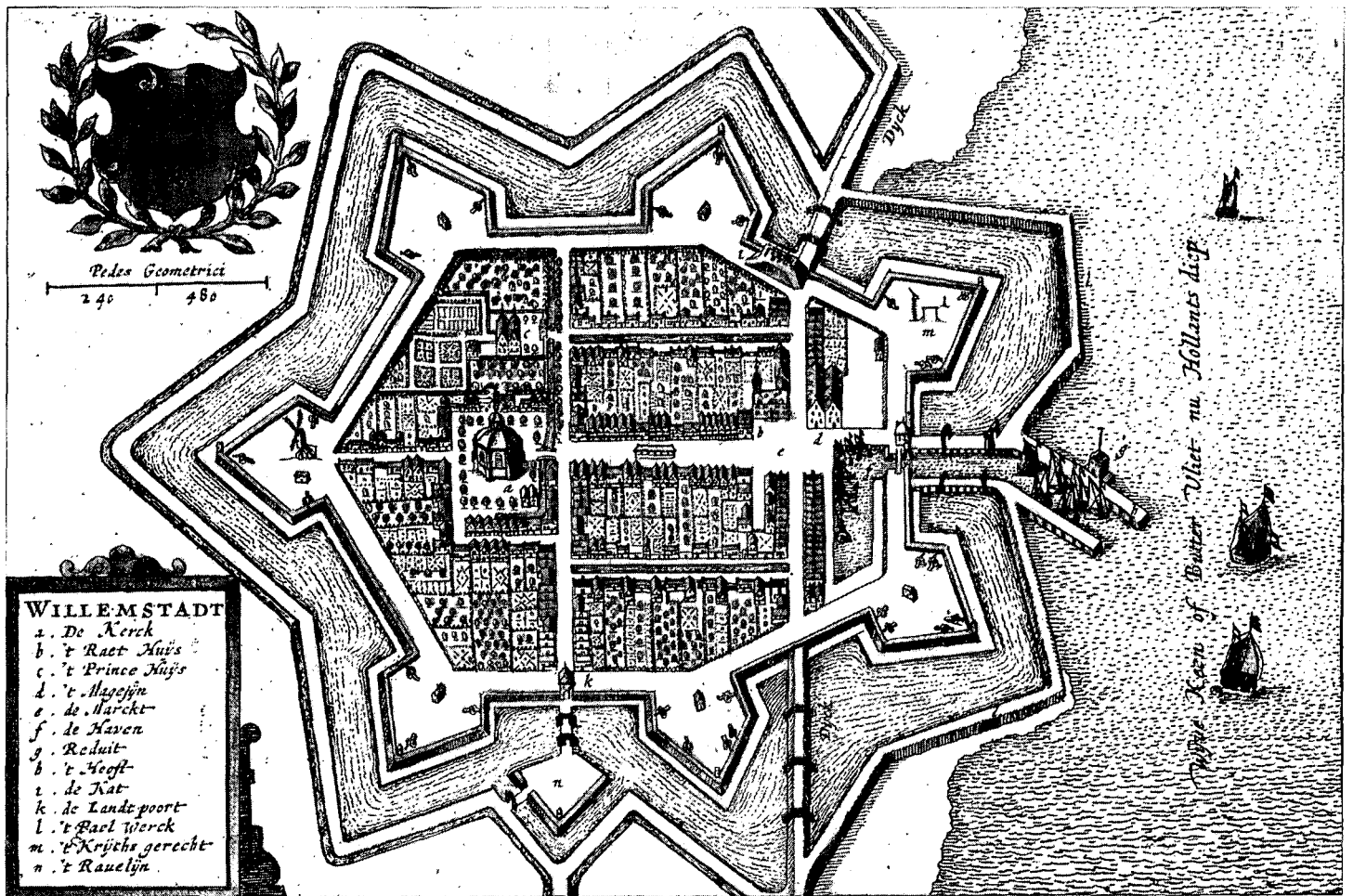
Nee, Willemstad ligt in Holland. Dat blijkt eigenlijk al uit de entree, die de ontwerper van deze in 1583 op last van Willem van Oranje gebouwde vesting aan de vreemdeling toebedacht had. Want al is de enige toegang over land, via het ravelijn, met zijn abrupte, maar steeds weer boeiende overgang tussen de openheid van het groene buitengebied en de versteende beslotenheid van de stad nog zo verrassend, des te grandiozer is de binnenkomst over water. Immers, de hoofdtoegang tot de nieuwe stad, die sinds 1564 in veel bescheidener omvang onder de naam van Ruigenhil gebukt was gegaan, werd aan het Hollandsch Diep gelegd. Terwijl men aankomt in de binnen de vesting gelegen haven, wordt de blik door de

brede Voorstraat heen tot aan het andere uiteinde geleid, waar de achzijdige koepelkerk pronkt op een terrein, dat, omgracht als het is, op zich zelf al bijna een ongenaakbare veste Gods vormt.

HART VAN DE STAD

In en rondom de haven beleeft men Willemstad op haar best; daar klopt het hart van de stad. Zeker sinds een deel van de gracht, dat onmiddellijk op de eigenlijke gemeentehaven aansluit, tot jachthaven werd bestemd, is er een niet aflatende bedrijvigheid in dit deel van de stad ontstaan. Een woud van masten, met daartussen het spinrag van het tuigwerk, en hier en daar de donkerbruine of vaalwitte zeilen van een oude kotter vormen de enig passende, maar steeds wisselende stoffering van de door pakhuizen, etablissementen en een arsenaalgebouw omzoomde Benedenkade. Naast het geklapper van touwen en vanen en het langzame gestamp van een enkele scheepsmotor kan men er ook het gekrijs horen van zeemeeuwen, die om een vis vechten. Nee, Willemstad is, alle aardrijkskundige grenzen ten spijt, het toonbeeld bij uitstek van een Hollands stadje.

Plattegrond van de vesting Willemstad, afkomstig uit: Joan Bleau, Tooneel der Steden van de Vereenigde Nederlanden enz. 1649, ter gelegenheid van het jubileumjaar in facsimile heruitgegeven.

400 JARIGE VESTING

De vestingwerken van Willemstad werden dit jaar precies vierhonderd jaar geleden 'in alderhaest' aangelegd. Prins Willem van Oranje achtte dat nodig, omdat het naburige Steenbergemidden in de woelingen van de Tachtigjarige Oorlog weer aan de Spanjaarden was gevallen. De voltooiing van de vesting heeft hij niet meer mogen meemaken, want zoals bekend stierf hij in 1584 door de beruchte sluipmoord in Delft.

Al is de stad naar Willem van Oranje vernoemd, zijn zoon, prins Maurits, drukte veel meer een stempel op Willemstad, zoals we het heden ten dage kennen. Hij was het, onder wiens oppergezag de vesting haar huidige vorm verkreeg met aanvankelijk vijf en sinds 1603 zeven bastions, die men later elk de naam van één der Zeven Provinciën verleende. Maurits was ook degene, die de aanzet gaf tot de verrijking van de stad met drie monumentale bouwwerken. Deze werden overigens keurig in het nog van vóór de aanleg van de vesting daterende stratenpatroon ingepast. Het bescheiden boerendorp Ruigenhil was destijds door Jan IV van Glymes, de markies van Bergen-op-Zoom, op een nieuwgewonnen inpoldering gesticht volgens het strakke patroon van het Flakkesse

dorpstype. Dit bestaat uit een loodrecht op de dijk staande straat (de Voorstraat), die uitkomt op een terrein, dat bestemd is voor de kerk met het kerkhof. Daaromheen loopt een ringweg (de Kerkring). Aan weerszijden van de Voorstraat liggen, parallel, twee achterstraten (de Achterstraat en de Groenstraat). Dit stramien is in wezen tot heden blijven bestaan.

RAADHUIS

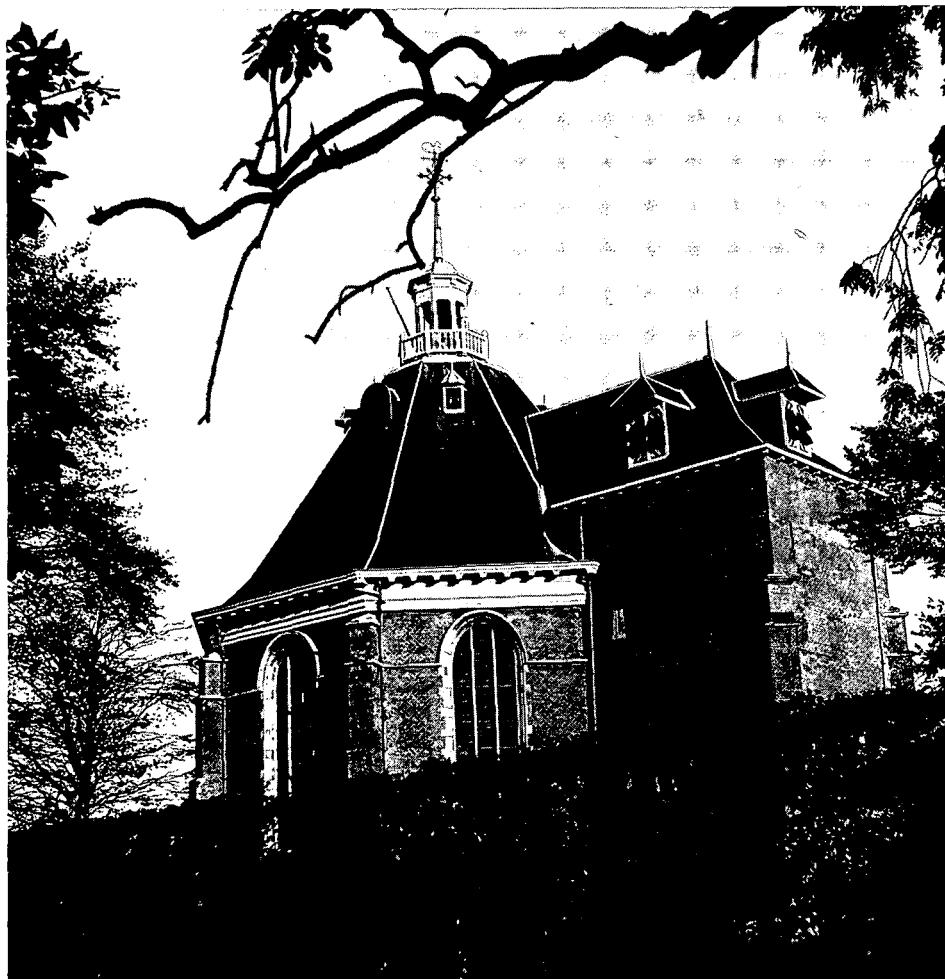
Allereerst werd begonnen met de bouw van een raadhuis, aan de Voorstraat schuin tegenover de haven. Maurits schonk in 1587 zelf 600 gulden voor de nieuwbouw, die ook tijdelijk zou dienen 'omme Godts woord darinne te vercondigen' – er was immers nog geen kerk. De voorwaarde bij deze schenking was echter wel, dat de prins bepaalde ruimten voor zich zelf zou mogen gebruiken, zoals de ruimte onder de toren als gevangenis en een kamertje bovenin als veilige bewaarplaats voor zijn documenten. Een bijzonder onderdeel aan het gebouw, dat nog tot voor tien jaren zijn oorspronkelijke functie vervulde, was de zogenaamde roepstoel, een met een stergewelf overkluisde open ruimte in de toren, van waaruit openbare afkondigingen gedaan konden worden.

De overwelfde kelders waren bestemd om als waag en vleeshal dienst te doen. De voorgevel met de renaissance-voluten in de top boven de ingang was behoorlijk verminkt, toen hij in de jaren dertig in oude stijl hersteld werd. De restauratie van de toren is in

de loop van dit jaar geschied. Alhoewel het te betreuren is, dat de historische continuïteit in het gebruik als raadhuis in 1973 verbroken werd, moet men het toejuichen, dat het gebouw als museum en galerie voor het publiek toegankelijk gebleven is.

'KOEPELKERK'

Veel unieker dan het raadhuis is de tweede stichting van Maurits, de hervormde koepelkerk, waarvan de bouw tussen 1596 en 1607 plaats vond. Het unieke schuilt niet alleen in het feit, dat het hier de eerste kerk betreft, die in Nederland voor de protestanten gebouwd werd, maar ook daarin, dat het om een geheel nieuw concept in de kerkbouw van die tijd ging, namelijk om een centraalgebouw. Hoezeer de prins invloed uitoefende op de ontwikkeling van de bouwkunst, mag blijken uit de omstandigheid, dat Maurits zelf, als tegemoetkoming voor zijn ruime financiële bijdrage, de eis aan het ontwerp verbond, dat 'de kercke te Willemstadt in eene ronde ofte achtcantige forme zal ende behoort gemaect te worden.' Immers, de nieuwe leer eiste, dat de oren gericht werden, niet de ogen. Daarmee schiep prins Maurits in Willemstad de voorwaarden, die maakten, dat deze kerk de eerste werd in een lange reeks van typisch protestantse ronde of veelhoekige kerkgebouwen in Nederland en daarbuiten. Helaas brandde de kerk in 1950, toen de allerlaatste hand aan het herstel van de oorlogsschade gelegd werd, door een onvoorzichtigheid geheel uit. Van de oorspronkelijke inrichting is dan ook zo goed als niets

De hervormde koepelkerk (1598-1607) met daarvoor de massieve aanzet van een onvoltooiden toren, die Maurits blijkens de schietsleuven ongetwijfeld als laatste bolwerk binnen de vesting gedacht had.

gevels verschenen weer de roodgeschilderde luiken, die evenals de dakkapellen en de

trapgevels zoveel reliëf aan dit gebouw verlenen. Nu vertoont het monument weer het intense contrast van hardrode baksteen met witte banden, blokken en cartouches, dat zo wezenseigen is aan de Hollandse renaissance, de bouwstijl van de Gouden Eeuw.

HISTORISCHE FEESTEN

Tegen deze achtergrond, die men zich niet dan met moeite nog Hollandser kan voorstellen, speelden zich afgelopen jaar de feesten af, waarmee Willemstad haar vierhonderdjarige bestaan als vesting vierde.

De opvallendste activiteiten, die ondernomen werden, varieerden van een 'Stadse Markt' met aansluitend een middeleeuwse maaltijd in Bruegheliaanse stijl (hoe valt dat eigenlijk te rijmen?) tot het Admiraalzeilen op het Hollandsch Diep en van een zeeslag met veel vuurwerk en kanongebulder tot het feestelijk inhalen van prins Willem van Oranje, die op een Geuzenschip vanuit Den Briel in de haven aankwam.

Slotstuk van de feesten was een historische optocht, waarin veel persoonlijkheden uit de geschiedenis of hun dubbelgangers meelie-

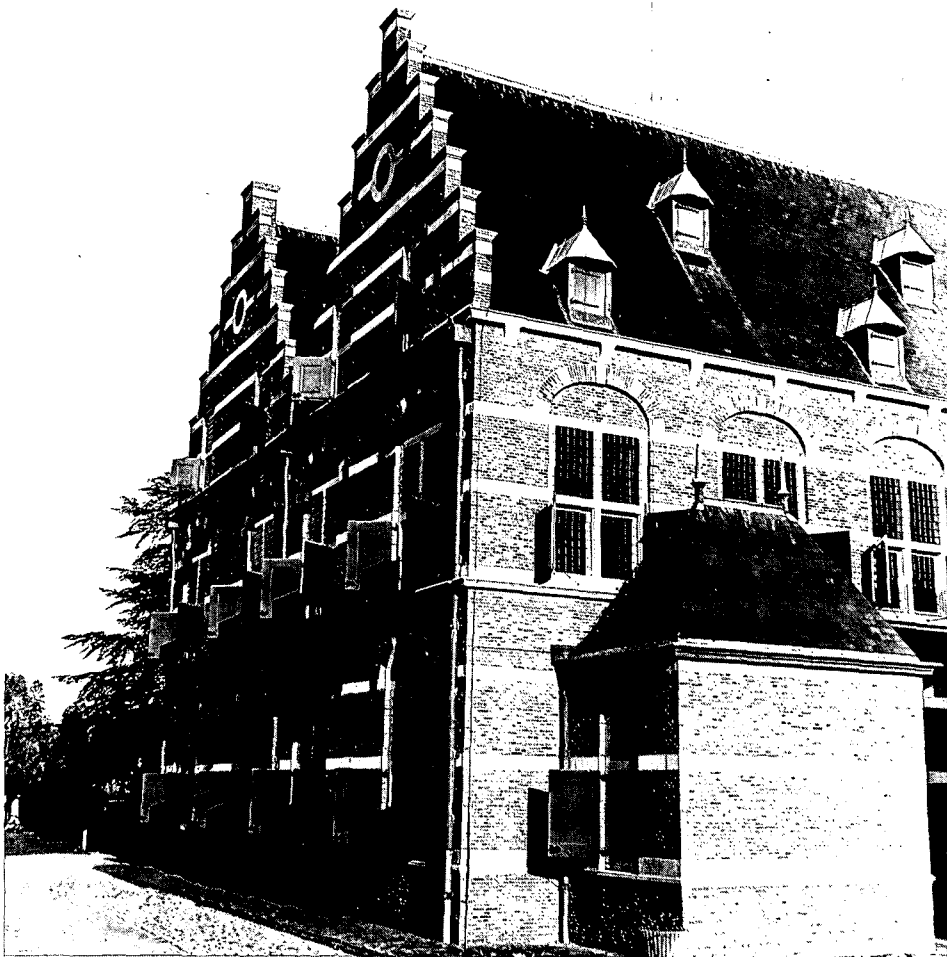
De verhouding tussen architectuurhistorische kwaliteit en onderhoud lijkt in de Groenstraat omgekeerd evenredig te zijn. Herstel van dit karakteristieke pand met afwisselend gele en rode lagen baksteen van verschillend formaat, 19e-eeuwse schuiframen, gesmede muurankers, een waterlijst van profielsteen en een gevelsteen met de tekst: 'Het hofje de Molensteen/De eerste steen gelegd door A. J. Lodder geb. Maris / 12 september 1883' zou in dit jubileumjaar om meer dan één reden zinvol zijn geweest.

bewaard gebleven, al wist men door de aanschaf van antiek meubilair van elders het historisch karakter te behouden.

MAURITSHUIS-PRINCEHOF

Het derde bouwwerk, dat door toedoen van prins Maurits in Willemstad verrees, is het naar hem vernoemde Mauritshuis, dat ook wel onder naam van Princehof en Gouvernement bekend staat. Met zijn vrijliggende brede voorgevel vol natuurstenen details, alles in de stijl van de Hollandse renaissance, heeft het de allure, die een jachtslot of residentie van een prins waardig is. Het nam dan ook met de bijbehorende grond en de grachten zowat een kwart van de kleine stad in beslag. Na gediend te hebben als verblijf voor de gouverneurs van de vesting sleet het, steeds verder onttakeld, zijn dagen als infirmerie, postduivenstation en marechaussekazerne, totdat het als onderkomen voor meerdere gezinnen zo zeer vervallen was, dat restauratie dringend noodzakelijk werd. Met de voortvarendheid, die de gemeente Willemstad overigens in monumentenzaken eigen is, werd het Mauritshuis in 1972 aangekocht, gerestaureerd en een jaar later als raadhuis in gebruik genomen. Bij de restauratie werd overigens de in 1823 afgebroken achterbouw geheel gereconstrueerd. Aan de

Het Mauritshuis of Prinsenhof (zijgevels), gebouwd als residentie voor Prins Maurits in 1623, gerestaureerd in 1972/73.

der gave karakter van de vesting met haar oude bebouwing reeds lang geleden onder-

pen. De bevolking was opgeroepen zoveel mogelijk in zeventiende-eeuws kostuum te verschijnen, waarbij overigens in het vage bleef, hoe dat er nu precies uitziet. Evenmin vond men het blijkbaar overbodig te verklaren, waarom die kostumering nu juist *zeventiende-eeuws* diende te zijn, terwijl de stad toch haar *vierhonderdjarig* bestaan vierde. Binnen een serieuzer kader bewoog zich de tentoonstelling 'Vier eeuwen vestinggeschiedenis in beeld', die door de plaatselijke heemkundekring was georganiseerd. Gezien de talloze op de geschiedenis gebaseerde activiteiten, moet er van de 3300 inwoners van de gemeente, onder wie er 800 binnen de vesting wonen, een bewonderenswaardig aantal rondgelopen hebben in de uitmonstering van Spanjaard, Geus of middeleeuwer hoe anachronistisch ook, of wat daarvoor moest doorgaan.

BESCHERMD STADSGEZICHT

Het is nu niet te hopen, dat dit ongetwijfeld kleurrijke en schilderachtige, maar mij persoonlijk toch wat al te globale beeld, dat men van de geschiedenis heeft, tekenend is voor de wijze, waarop men in Willemstad omgaat met het nog concreet historisch voorhandene. Ik doel vooral op de gebouwde omgeving.

De gemeente kan men op dat punt nauwelijks een verwijt maken. Zij heeft het bijzon-

kend en liet niets na haar, binnen de grenzen van het mogelijke en het redelijke, te beschermen tegen ongewenste ontwikkelingen. Een actief beleid had tot gevolg, dat in 1970 de gehele kern met de vestingwerken tot beschermd stadsgezicht werd aangewezen en dat in 1972 tot aankoop en restauratie van het Mauritshuis overgegaan kon worden. Inmiddels is er ook een stadsvernieuingsplan opgesteld, waarbij de gemeente met steun van het Rijk de bijzondere en openbare werken voor haar rekening neemt. In dat kader werd vorig jaar de verzakte Benedenkade hersteld, waarbij tevens de bestrating met oude materialen vernieuwd en het parkeren teruggedrongen werd. Hier en elders in de stad werden lantaarnpalen volgens oud model geplaatst en de Groenstraat kreeg tevens een nieuwe klinkerbestrating. Voor de verbetering van woonhuizen met de waarde van monument (en dat kunnen ook niet-be-

De Voorstraat, de voornaamste straat van Willemstad. Tussen de 17e-, 18e- en 19e-eeuwse huizen staat sinds enige tijd ook dit moderne bankgebouw. Er is kennelijk veel moeite gedaan om het in de historische straatwand in te passen. Toch is het resultaat tweeslachtig. Naast een fijngeledende, eigentijdse maar goed passende vensterverdeling en een geschikte moderne baksteen ziet men twee historiserende topgevels met vlechtingen en natuurstenen details. Voor het dak ging de architect zelfs nog verder, want daar gebruikte hij oude Hollandse pannen. Afgezien van de omstandigheid, dat het pand nu juist opvalt, omdat het zo historiserend is – er staat verder geen topgevel in het rijtje – krijgt men geen antwoord op de vraag: Wat wilde de architect nu eigenlijk?

Alle foto's W. J. Pantus, Nijmegen

schermde panden zijn) is een meerjarenplan opgezet. Tenslotte werd onlangs nog de toren van het oude raadhuis gerestaureerd.

WALLEN HERSTELD

Ook voor de vestingwerken bestaat er van gemeentewege grote belangstelling. De gemeente neemt nu zelf het onderhoud van de wallen ter hand, nadat de vereniging Menno van Coehoorn de vestingwerken van 1930 tot 1973 onder haar hoede had gehouden, ter bescherming tegen hen, die eeuwenlang zelf beschermd waren geweest. Er werd een wandeling aangelegd, die het inwoners en bezoekers mogelijk maakt, hoog boven het omringende polderland en neerkijkend op de daken van de huizen binnen de vesting van bastion tot bastion te gaan.

GRIMMIGE ERFENIS

Elk bastion heeft zo zijn eigen bijzonderheden, maar het verrassendst is toch wel dat met de naam Holland, waar twee enorme betonnen bunkers uitkijken over het Haringvliet. Gebouwd in de Tweede Wereldoorlog door de Duitsers, als onderdeel van de Atlantikwall, actualiseren ze de grimmigheid van het krijgsbedrijf en confronteren ze ons met de werkelijke functie van deze op het oog zo lieflijke 'promenade'. Gelukkig beschouwt men ze bij de gemeente niet als aantasting, maar juist als krijgswaardige uiting van de voortdurende rol, die Willemstad als vesting tot in de jongste geschiedenis gespeeld heeft.

Toen het gemeentelijk beleid inzake de vesting even leek te ontsporen, kwam men, mede door toedoen van de Bond Heemschut, terug op het voornemen om tegen de voet van de wal een aantal bejaardenwoningen te bouwen. Nu staan ze, logisch gesitueerd, elders in de rooilijn van de straat. Kortom, de gemeente heeft hart voor het oude hart van de stad. Dat bewijzen ook het veelvuldig overleg en de hechte contacten, die er met de Rijksdienst voor de Monumentenzorg zijn.

HISTORISCHE KENNIS VEREIST

En de inwoners van Willemstad, de eigenaren en bewoners van de oude huizen, winkels en bedrijven. Hoever reikt hun historisch bewustzijn, als het gaat om hun eigen leefomgeving of, beter nog, hun eigen oude huis? Ik geloof, dat ze met trots kunnen vertellen over de ouderdom van het pand, waarin ze wonen of misschien zelfs geboren zijn.

Dat enthousiasme bleek al uit het aanslaan van de actie, die tot doel had ieder huis gedurende dit jubileumjaar op een historisch zinvolle wijze te versieren. Een zelf te maken ster, voorstellend de plattegrond van de vesting en opgehangen aan de gevel, zou de oorspronkelijke naam van het pand dragen, zoals die op het stadsarchief bekend was. Bijna ieder huis was afgelopen jaar van een dergelijke betrouwbare, maar in de praktijk veelal vergeten historische aanduiding voor-

zien. Die naam werd dan ook in een publicatieblad van de gemeente uitvoerig toegelicht. Het historische interesse van de bevolking lijkt hiermee voldoende aangetoond.

Toch heeft die kennelijk aanwezige belangstelling lang niet altijd geleid tot aanvaardbare bouw- en verbouwactiviteiten. Lopend door de zestien straten van de stad kan men vaststellen, dat op het gebied van de architectuur het historisch bewustzijn al even globaal is, als de historiciteit van de kostuums, waarin de Willemstaders zich het hele jaar gehuld hadden. In hun enthousiasme voor de gaafheid van het stadsbeeld en het historisch karakter van hun eigen huis gaan sommige inwoners van Willemstad ertoe over hun huis zodanig te verbouwen, dat het niet meer van een authentiek zeventiende-eeuws pand te onderscheiden zou mogen zijn. Accoord, de tweedelige voordeur met zwaar koperen beslag is van hardhout evenals de schuiframen met kleine roedenverdeling en de vorm van de consolen onder de daklijst is verzonnen, maar de gele ijsselsteentjes, waarmee de gevels bekleed worden, zijn beslist antiek. En van een afstand lijkt alles net echt. Ook nieuwe huizen blijken volgens de hier beschreven werkwijze te worden opgetrokken. De voorbeelden staan in de Achterstraat en in de Hofstraat. Als ik dan zie, hoe hier kostbare oude bouwmaterialen de schijn van authenticiteit moeten opwekken, waar het toch eigenlijk om nieuwbouw gaat, betreur ik het ten zeerste, dat diezelfde materialen niet gebruikt zijn bij het herstel van een brede voorgevel in de Groenstraat, die kennelijk een hoge ouderdom bezeten heeft, maar die nu door een vernieuwing met moderne machinale baksteen volkomen bedorven is. Of ik zou ze gebruikt hebben voor een kleine woning, ook in de Groenstraat, die in vervallen staat tot werkplaats dient van *nota bene* een bouwbedrijf. Het huisje, dat blijkens een gevelsteen geheel of gedeeltelijk uit 1883 moet stammen en deel uitmaakte van het Hofje de Molensteen, staat nog zozeer in de traditie van de zeventiende eeuw, met zijn afwisselende lagen van rode en gele baksteen en tussen de begane grond en de verdieping een interessante waterlijst van profielsteen, dat herstel dringend gewenst is.

Het is betreurenswaardig, dat men zich in Willemstad (en daar niet alleen) niet méér inspant om eerlijk en zuiver te bouwen en gewetensvol te restaureren, zoals de Hollander dat toch, in vergelijking met andere Europeanen, zo eigen is geweest.

Dat men zich daarbij laat inspireren door uit het verleden afkomstige stijlkenmerken, hoeft niet altijd een bezwaar te zijn, als het bouwwerk maar als duidelijk eigentijds te herkennen is. Beziet men in Willemstad de vele voorbeelden van de Delftse School, die zo kenmerkend zijn voor de jaren vijftig, dan valt op, hoe naadloos ze opgaan in het architectonisch weefsel van de in hoofdzaak zeventiende- en achttiende-eeuwse bebouwing. Het is eveneens verrassend te zien, hoe goed de eerlijke woningwetwoningen uit diezelfde periode, die een groot deel van de zuidelijke vestingstad in beslag nemen – stelt U zich eens voor, wat dat destijds voor een ingreep

in het stadsbeeld betekende – zich voegen naar de structuur én de sfeer van de bestaande architectuur. De kleine woningen met hun helrode baksteen, hun kleine witgeschilderde kozijnen, vaak met kruisroede, en daken met oranje keramische dakpannen vormen een kleinschalig buurtje binnen het patroon van de vesting.

Men kan ze overal in Nederland aantreffen, maar ze zijn zo algemeen dat men er achteloos aan voorbij gaat. Plaast men ze in Willemstad naast het Mauritshuis uit 1623, dan ziet men, dat ze er beslist niet misstaan, als men tenminste maar de moeite doet die bouwkunst van de jaren vijftig niet te beschouwen als het bouwen uit de tijd van onze al dan niet prille jeugd, maar als een zeer kenmerkend Hollands bouwkundig voortbrengsel, dat zijn visuele kwaliteiten heeft. En dat komt nergens beter tot zijn recht dan in de kleinschaligheid van een echt Hollands stadje, zoals bijvoorbeeld Willemstad.

Algemeen nieuws

Een **cursus Algemene Planologie** wordt georganiseerd door het Nederlands Instituut voor Ruimtelijke Ordening (**N.I.R.O.V.**) in Den Haag en is bedoeld voor niet-deskundigen die betrokken bij of geïnteresseerd zijn in de ruimtelijke ordening. Hierbij komen onderwerpen aan de orde zoals o.a. ruimtelijke probleemvelden, demografie, milieuzorg, landschap en recreatie, volkshuisvesting, verkeer en vervoer, ruimtelijke ordening op diverse niveaus, bestemmingsplanprocedures enz. De cursus begint 14 januari 1984 en wordt gedurende 16 zaterdagochtenden gehouden te Utrecht, Cursusprijs: f 900,-. Informatie bij het N.I.R.O.V. tel. 070-469652.

Onder auspiciën van het Nederlands Comité van ICOMOS en de BNI (Beroepsvereniging van Nederlandse interieur architecten) wordt van 2 t/m 4 februari 1984 te Haarlem een internationaal symposium gehouden: **Today's Spatial Design in Historic Buildings**. Het hoofdthema behandelt een verantwoord aanpassing van het interieur van historische gebouwen wanneer die aanpassing noodzakelijk is bij verandering van bestemming of functie van deze gebouwen. Het programma van lezingen door Nederlandse en buitenlandse sprekers en 'workshops' die plaatsvinden in de 'Hoofdwacht' en het Teyler's Museum te Haarlem, is verkrijgbaar bij ICOMOS/IFI Forum P.O. Box 19610 1000 GP AMSTERDAM (tel. 020-277706). Aanmelding tot uiterlijk 31 december a.s.